

SZEMLE

ABLONCZY BALÁZS

Emeletek

– látogatás a berlini Zsidó Múzeumban –

A második világháború és a holokauszt óta ugyancsak neki kell gyűrnie annak, aki Németország és a zsidóság viszonyáról érvényeset, újszerűt és legfőképpen: az érzékenységeket kellőképpen figyelembe vevőt akar mondani. A német szellemi életben vagy a berlini utcaképből mindenestre folyamatosan jelen van az állandó számvetés igénye. Az idegen, ha jár-keel a birodalmi fővárosnak épült és most megint azzá váló metropolisz utcáin, szüntelenül belebotlik a kollektív emlékezet jeleibe. A wittenberg-platzi U-Bahn megálló mellett emlékkövek őrzik a koncentrációs és megsemmisítő táborok nevét, az Unter den Lindeneken egy NDK-s „kezelésbe” vett mauzóleum ma ismét a totalitárius diktatúrák áldozatainak állít emléket. A műszaki egyetem menzájával szembeni forgalmas kis téren emlékkövek állítják meg a látogatót: az egyik a náci diktatúra, a másik pedig a kommunizmus áldozataira emlékeztet. A 2001. december eleji, szélsőbal- és szélsőjobboldali tüntetés, majd a menetrend szerinti tömegoszlatás mellett újra megnyitott *Wehrmacht bünei*-kiállítás előtt kígyózó, javarészt disztingvált középosztálybeliekből álló sor, illetve a könyvruházak „soá-holokauszt” polcainak bősége jelzi, hogy a német közvéleményt, vagy legalábbis annak befolyásosabbik részét továbbra is foglalkoztatja a második világháború.

A Zsidó Múzeum valamiképpen a németiség és a zsidóság kapcsolatáról eddig felhalmozott tudást és közvélekedést kívánja megjeleníteni. A 2001. szeptemberi megnyitón mindenki ott volt, aki számít valamit Németország szellemi vagy politikai életében. Michael Blumenthal múzeumigazgató mellett Johannes Rau szövetségi elnök mondott beszédet, és Stefan Heymtól Gerhard Schröderen át Angela Merkel CDU-elnökig minden politikai irányzat képviseltette magát. A Bunte oldalaira kíváncsozó társasági kivonulás

mellett a megnyitást követő napot az emlékezésnek szentelték a szervezők, míg szeptember 11-ét a diákok napjának nevezték ki. Egy hónappal a megnyitás után már a százezredik vendéget regisztráltak a múzeumban, és a látogatók sora azóta is szakadatlan.

Berlin kiválasztása nem véletlen. Bár egyes német városok (Frankfurt am Main vagy München) zsidósággal való kapcsolata sokkal intenzívebb és távolabbra nyúló, de éppen a német főváros a helyszíne a német zsidó szellemi élet páratlan kivirágzásának az elmúlt tíz-tizenkét évben. 1990-ben húszezer zsidó élt az egyesített Berlinben, nagyjából valamennyien holokauszt-túlélők, vagy azok leszármazottai. Ma százezren élnek Berlinben, és számuk évről-évre nyolc-tízezer fővel gyarapodik, elsősorban az Oroszországból és a szovjet utódállamokból jövő bevándorlóknak köszönhetően. Új lapok, folyóiratok születtek, könyvesboltok, éttermek, kávézók, színházak nyitlak, hogy kiszolgálják a gyorsan gyarapodó közösség igényeit. A múzeum kertjében álló negyvenkilenc óriási betonoszlop (a „Száműzetés kertje”) is ezt a megújulást jelképezi, az építész kissé szájbarágós, ám kérdéseket bőven felvető magyarázata szerint ebből negyvennyolc utal Izrael állam alapítására (1948), míg a negyvenkilencedik Berlint jelképezi, benne egy maréknyi jeruzsálemi földdel.

A múzeum két részből áll: a finom vonalú XIX. századi palota mellé felhúztak egy hatalmas, leginkább páncélos fregattra emlékeztető épületet, amelyről csak tüzetesebb vizsgálódás után derül ki, hogy alaprajza valójában villám alakú. Ez a villám szerepel a múzeum brosúráin, ajándéktárgyain, a múzeumi vezetők kendőjén, anélkül azonban, hogy a didaktikát szerfelett kedvelő kiállítási útmutatók a legcsekélyebb felvilágosítást adnák eredetéről.

Meglehet szubjektív, de megszenvedett tapasztalat: a múzeum első két szintjét nagyrészt jobb lenne elfelejteni. A föld alatt kezdődő látogatást Daniel Libeskind Lengyelországban született, amerikai építész (ő tervezte többek között a San Franciscó-i Zsidó Múzeumot is) az emlékezésnek kívánta szentelni. Ezért a „Folytonosság tengelyén” (egy hosszú folyosón) először eljutunk a Rafael Roth Oktatási Központba (a múzeum egyik támogatójáról elnevezett multimédia-terem). A folyosóból leágazik a „Száműzetés tengelye”, (amelynek végén található a már említett száműzetés kertje), majd ezt radikálisan metszi a „Holokauszt tengelye”, végén a „Holokauszt tornyával”. Libeskind egy pillanatra sem hagyja magára a látogatót, elmond mindent: a „Holokauszt tornya” például „bezártságával a megsemmisítő tábor világtól való elszigeteltségére” emlékeztet.

A Roth Központban néhány tárló a zsidó mindennapok egy-egy fontosnak ítélt tárgyát mutatja be. Festmények, könyvek, hanuka-gyertyák és a Fromm-féle szépségkenőcs dobozkái teremtik meg a ... mit is? A CD-rom-ra vitt oktatóprogram azonban tényleg érdekes. Elviszi használatját Breisach-ba, a Rajna jobbpartján levő baden-württembergi kisvárosba, hogy az egyetlen túlélő, Louis Dreyfus sorsán és életén keresztül mutassa be a városka zsidó közösségének életét. Ismereteket lehet szerezni a zsidó könyvtáról, Berlin és a zsidók kapcsolatáról, a kereszténység zsidó-képéről, Goethe és Hermina Herz viszonyáról és még sokminden egyébéről. A bemutató tematikája kissé széteső, céljai sem teljesen világosak, de nagy erénye, hogy a hagyományos múzeumi megjelenítési formáktól ódzkodó látogatóját is magával tudja ragadni. A központból kilépve ismét eltűnődhetünk a szájbarágás és a megválaszolatlan kérdések dialektikus egyensúlyán. A „Holokauszt tengelyén” jó néhány tárlóban szívszorító dokumentumok sorakoznak: az Auschwitzban elpusztult, huszonéves Peter Grumbacher rajzai szerelmének, egy 18 éves francia lánynak, Marie-Louise Steinschneidernek; a Naftalie-család kiirtásának naplókba, és a bajt elfedő, szemérmes levelezőlapokba sűrített története, Charlotte Ochs, az idős berlini matróna Theresienstadtba kerülésének dokumentumai: míg itt minden tárló tartogat valami elementárisan megindítót, a „Száműzetés tengelyén” néhány Európán kívüli városnév, útlevelek és vulkánfíber bőröndök idézik fel az emigrációt. A „Folytonosság tengelyén” végképp felbillen a megérteni vélt koncepció: a feliratok szerint errefelé a mosdóba, a büfébe és a múzeumi boltba lehet eljutni, és itt tárolják a poroltókat is. A második szint semmi mást nem mutat be, mint Dénes István aacheni gyűjtő ajándékát, egy óriási, gyertyák helyett tévékészülékekben végződő menórát, Siegmund Freud bécsi lakásának óriásposzterre nagytított bejáratát, valamint az elmélkedésnek szentelt sarkot, amelynek földjén vasmaszkok hevernek, és az európai zsidók hiányára kell, hogy emlékeztessenek, mint ahogy erre felirat is figyelmeztet. A látogatónak valójában az az érzése támad, hogy Daniel Libeskind inkább a német szellemi életben évek óta dúló berlini holokauszt-emlékmű vitájához akart hozzászólni a maga eszközeivel.

Mi tagadás: ilyen kezdés után hamar elveszítheti bárki a reményt. Különösen azért, mert a felső két emeleten látható kiállításnak már a címe is gyanúra ad okot: *„Kétezer év német-zsidó történelem”*; kétezer évvel ezelőtt egészen biztosan voltak zsidók (a kiállítás készítői szerint Augustus légióival érkeztek Germániába), de németekről ebben az időszakban csak bajosan

beszélhetünk. Maga a kiállítás azonban monumentalitásával, sokrétűségével, árnyalt megközelítéseivel a szó minden értelmében kimerítő élményt nyújt. Bár az ókori és a kora középkori anyag tálalását jelentősen nehezíti a forráshiány, de a szűkös anyagból is izgalmas kiállítás kerekedett: térképen lehet követni, hogy milyen összefüggésben voltak egymással a kereszteshadjáratok és a középkori zsidóüldözések. Látható, hogyan menekültek meg a Rajna-menti zsidó közösségek épületei a pusztításoktól. Némelyiket csak évszázadokkal később találták meg egy-egy középkori lakóház pincéjében. Az is jól követhető, hogy miképpen született meg a középkorban a zsidóság évszázadokig tartó kivetettsége, amelyet csak a XIX. század első felében a különböző német államokban hozott emancipációs törvények enyhítettek. Még a napóleoni korszakban is volt visszalépés: a francia császár bukása után a német államok sora vont a vissza a zsidók egyenjogúsítását tartalmazó törvényeket. Az Északnémet Szövetség 1869-ben emancipálta a zsidókat, 1871-ben pedig az egész birodalom területén egyenjogúságot nyertek. 1879-ben aztán Wilhelm Marr berlini újságíró már ki is találta az „antiszemitizmus” fogalmát, és többek között Istóczy Győző szellemi apportjával kialakult a modern antiszemitizmus ideológiája. Adolf Stöcker keresztényszocialista pártja pedig hamarosan politikai erővé is tette az eszmét.

A kiállítás gondosan végigkíséri a középkor és a kora újkor zsidóságát: az udvari, hadiszállító zsidókét, akik egy-egy fejedelem pártfogásának köszönheték felemelkedésüket, vagy a lócsiszárokat. 1965-ös hangfelvételen svájci jiddis argóban zajló lóvásárt hallgathatunk meg: az érzés olyan, mintha gael, albán vagy baszk szöveget hallgatnánk, a legteljesebb nyelvi homály ereszkedik ránk. Felvillan a pénzváltók, a handlék sorsa, és külön pannók emlékeznek meg a zsidóság jeleiről: Moses Mendelssohnról, a filozófusról, Schabbtai Zvi-ről, a XVII. századi hamis messiásról, Löb Straussról, a farmer kitalálójáról, és a dicsőségtáblán sorra felvonulnak azok, „akikre büszkék vagyunk”: Meno Burg (1790-1853), az első zsidó származású porosz katonatiszt, Edwin Oppler (1831-1880), az első zsidó származású német mérnök, a neves zsidó nőknek szentelt arcképcsarnokban pedig ott függ Regina Jonas (1902-1944), az első német női rabbi képe is. A leglátványosabb rész az 1871 és 1933 közötti időszakot mutatja be, a modern Berlin kiépülését, amely részben a zsidóknak is köszönhető. 1895-ben 94 ezer zsidó élt Berlinben, 1925-ben már 172 ezer, jelentős szerepük volt a kereskedelmi életben (Albert Ballin, a Hapag Lloyd hajózási vállalat vezetője, a zsidó nagypolgárság egyik reprezentánsa 1918. november 9-én, az összeomlás napján öngyilkos lett)

vagy a sajtóban (az Ullstein-ház, Rudolf Mosse, Theodor Wolff), a művészetben (Arnold Zweig, Max Liebermann, akinek emlékkiállítása novemberben nyílt meg a Brandenburi Kapu mellett) és a gazdasági életben: Emil Rathenaunak, az AEG alapítójának fia, Walter, a külügyminiszter, a vallását firtató kérdésre 1922-ben azt írta egy ívre: „a kérdés alkotmányellenes”.

Az 1933 és 1945 közötti időszakot tulajdonképpen egy nagyobb terem mutatja be, visszafogott drámaisággal. A rendezőket láthatóan jobban érdekelték a tragédia utóhatásai: a perek és a lassan ocsúdó német zsidó közösség újrabeillesztése-illeszkedése a német társadalomba. Leo Baeck, a Német Rabbiegyesület elnöke 1933-ban, egy, már a nemzetiszocialista fordulat után kiadott könyvben más zsidó vezetőkkel együtt hitet tett amellett, hogy a német „nemzeti forradalom” törekvései egybeesnek a zsidóság törekvéseivel is: ez a „nemzeti megújulás”, és a „bolsevizmus elleni harc”. 1945 után mélyseges csalódásról árulkodnak szavai: „A zsidók ideje Németországban egyszer és mindenkorra lejárt”. A bűnök számonkérésének időszakát szemlélve hirtelen magyar szavak ütik meg a fülünket. A hangszórókból folyamatosan az Auschwitz-per hangfelvételei szólnak: Gisella Böhm és Ella Salomon, a tájékoztató szerint Romániából jött tanúskodni; egy pillanatra kihagyhatott valamelyikük német tudása „na, hogy mondják, erdélyi szász volt az az orvos”, fordult egyikük a közönséghez, majd tovább folytatta németül. Apró rés, amelyen keresztül felsejlik e német-zsidó történet elmondhatatlan szövevényessége. Az 1945 utáni időszakot bemutató vitrinek publicisztikusabb, mozaikszerűbb, de tanulságos képet adnak: a közelmúltban elhunyt építési vállalkozó, Ignatz Bubis ellentmondásos személyisége, Fassbinder egyik színházi rendezése kiváltotta viharok ugyanúgy szerepelnek benne, mint mikiegeres kipák (változó hagyomány), és ismert vagy kevésbé ismert zsidó származástiak vallomása a zsidósághoz való viszonyukról.

A két emelet végignézése legalább három óra, nemcsak a képek, a magyarázatok és a kiállított tárgyak okán. A kiállítás felvonultat mindent, ami a múzeumpedagógia mai állása szerint egyszerre szórakoztat és oktat. Leírhatjuk a nevünket héber betűkkel, felvehetjük a zsidó házaló átalvetőjét, a gyerekek faházikókba bújhatnak, rajzolhatnak, a felnőttek pedig közben szavazhatnak a számítógépeken arról, hogy szabad-e zsidó vicceket mesélni Németországban, az ország multikulturális-e, és választhatnak-e zsidó kancellárt Berlinben. Mindent meg lehet fogni, ki lehet hajtogatni. Be lehet ülni a jesiva padjába, filmeket lehet nézni és hanganyagokat lehet hallgatni. Minden interaktív, megszólít, megérint és átváltoztat. Daniel Libeskind tett ugyan még néhány

kísérletet, hogy elbizonytalanítsa a látogatót: a világítóudvarra nyíló, termék közti átjárók fekete festése szintén a zsidók soá utáni hiányára figyelmeztet, legalábbis a minden ablakban elhelyezett gondos magyarázat szerint. A gondolat szép, ha magunktól jöhetnének rá, tán jobb lenne: azzal azonban végképp nem lehet mit kezdeni, hogy ezekből az átjárókból öt van, de csak három látogatható. Miért öt, miért három, és miért van lezárva? Nyilván a szkeptikusok büntetése az, hogy a kiállítás végén csak hosszas keresés után találják meg a kijáratot. Fáradtan ballagunk le a múzeumi boltba, ahol a Nyugat-Európában szokott bőségben tenyésznek az igényes giccsek és a szerényebb tudományos munkák.

Gondolatainkat a „vegyes érzések” közhelyével zárhatnánk, ez azonban igazságtalan lenne. A berlini Zsidó Múzeum épületének szimbólumrendszerre gyermekded és következetlen, a benne lévő kiállítás azonban alapos, ötletes és tisztelettudó. Lehetne kötözködni ugyan azon, hogy miért nem szerepelnek benne az olyan zsidó származású gondolkodók, mint Marx vagy Rosa Luxemburg: a rendezők szerint ők nem reflektáltak zsidóságukra (ami csak részben igaz), de a téma talán éppen a reflektálatlanság miatt lehetett volna érdekes. Arról nem is szólva, hogy Spinoza például szerepel, pedig őt kivetette magából a közössége. Mindez mégsem érdekes. Friss, komoly és becsületes kiállítást láttunk.

Egy kiállításnak ugyanis ilyennek kell lennie.